

ո՛ր եւ է մէկ անկատարութիւն: Այլազովակին ինքն ալ դիտակ էր իր սակաւաթիւ սխալներուն: Ասոնք սակայն, 5000 նկարներու կառուցումին մէջ այնքան հազուադիւրս են, որ չէ կարելի ատողջ քննադատութեամբ ո՛ր եւ է հակակշռութիւն փորձել: Եւ երկրորդ՝ նկատելով այն տարիքը ուր անիկա հասաւ եւ արտադրեց — մինչեւ 82 տարեկան հասակը — նկարչին մեղադրել քանի մը հորիզոնային, նկարչական անձիշգ ցուցումներ՝ բնութեան հարկը չճանչնալ պիտի ըլլար:

Այլազովակի դէմք մըն է գեղարուեստի պատմութեան մէջ այնքան մեծ դերով՝ որ իր ստուերանկարն իսկ բաւական պիտի ըլլայ զինքը դադնեպսակ ներկայացնելու քսաներորդ դարուն ալ, եթէ ոչ ամէն ժամանակի:

(Շարունակելի:.) Է. ԱՆՊՐԵՍՍ ԽԸՐԻԱԳԵԱՆ



**ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԵՄՈՆԵԱՆ**

Տարուայ Մարտ 1ին Երեւանի մէջ վախճանեցաւ իւր 69ամեայ հասակին Թորոս Թորամանեան, հայ շինարուեստի պատմութեան մեծանուն վաստակաւորը:

Թորոս Թորամանեան ծնած է Շաբին-Գաբաշխար, 1864 Մարտ 18ին իրբեւ զաւակ հողործ ծնողաց: Տակաւին 14 տարեկան հասակին մէջ էր, երբ լացաւ ծնողաց կորուստը: Ազգականներու ձեռնտուութեամբ կ'աւարտէ նախնական կրթութեանց ընթացքը: Թեւափոխած էր արդէն քսանամեայ տարիքը, երբ կ'անցնէր Կ. Պոլիս հետամուտ ըլլալու ճարտարապետութեան: Այս տեղ նիւթական միջոցներու չզոյւլութիւնը կը ստիպէ զինքը ժամանակ մը պարապելու հիւսնական եւ քարակոփական արհեստներու: Այսպէս գումար մը ինսպելով կը յաջողի յաճախել տեղւոյն բարձրագոյն դպրոցը, զոր եւ կ'աւարտէ հինգ տարիէն: 1896ին եւ յաջորդ տարիները կը գաննէք զինքը Բուլղարիա եւ Ռուսաստան, ուր կը գործէ իրբեւ ճարտարապետ:

Ճանապարհը կը հանէ զինքը Պարիս (1902). Հոս կ'ունենալէր սիրով գեղարուեստի պատմութեան դասախօսներուն: Այս դասախօսութիւնները կ'արթնցնեն իր մէջ փափազը՝ ուսումնասիրել հայ շինարուեստի

պատմութիւնը. իր նախկին բարեկամը Կ. Բասմաշեան կը հրահրէ իր այս մտադրութիւնը: Այնուհետեւ երկու հայրենասէրներս կը մշակեն իրարու հետ ծրագիրը՝ կատարել հնագիտական արշաւանք մը դէպի Ռուսական Հայաստան:

Երկու ուղևորները կը հասնին բարեաւ Անի եւ կը լծուին դործի: Բասմաշեան կը լուսանկարէ կարգ մը յուշակերտներ եւ արձանագրութիւններ եւ կը վերագրանայ: Թորամանեան հմայուած շինարուեստի անթիւ մնացորդներով՝ կը յամառի կուրծք տալ ամէն դժուարութեանց. ան կը մնայ Անույ պարիսպներէն ներս, հակառակ ձիւնի եւ բնութեան այլ անհարթութիւններու, հակառակ սովի եւ ծարաւի. կը կնքէ բարեկամութիւն յուշակապարիկներու հետ, այն մենաւոր առանձնութեան մէջ: Կ'ընթանայ ուսումնասիրելով յուշակերտէ յուշակերտ, կը չարիէ, կը ձեւէ դանոնք, կը հանէ անոնց յատակագիծները, կը գծադրէ դարդանկարներն եւն եւն: Միջոյց վարդապետ, Անույ աւերակներու այս «ժողովրդապետն» եւ պահպանը, իւր հացիկէն բաժին կը հանէր, իւր սրտէն արին կը կաթեցնէր, ոյժ ներշնչելու հայ քաղաքակրթութեան պատմութեան այս ինքնամոռաց ուսումնասիրողին: Չոհոզութիւններն ու չափազանց աշխատանքները լուծեցին վաստակաւորէն վրէժ: Տկարացած եւ հիւանդազին կը ստիպուի Թորամանեան ապաստանարան փնտնել Էջմիածին: Հոս Սաչիկ Վ. Դադեան, որ ձեռնարկած էր պեղել Զուարթնոցի աւերակները, կը հրաւիրէ զինքը իր մօտ՝ հանելու Զուարթնոցի յատակագիծը: Որովհետեւ տակաւին թերի էին պեղումները, Թորամանեանի ներկայութեան յառաջ կը տարուին աշխատութիւնները: Յեցած ստացուած մնացորդներու վրայ՝ կը կազմէ Թորամանեան հանգած Եկեղեցւոյն յատակագիծը. երեւան կու գայ բոլորակ եկեղեցի մը երեքյարկեան, հայկական թմբուկով եւ գմբեթով: Ժամանակակից «հմուտներու» համար անհաստատի էր արդիւնքս. Թորամանեան ամբաստանուեցաւ իրբեւ «բանդադուշող»: Յետոյ միայն, երբ պեղուեցաւ Անիի Գազկաչէն եկեղեցին, որ ըստ աւանդութեան շինուած էր Զուարթնոցի նմանութեամբ, արժանացաւ Թորամանեան ծափահարութեան:

1905—1909 տարիներուն վերստին Անի կը գտնուէր Թորամանեան: Ն. Մառ, որ Անին կը պեղէր, անձամբ ականատես եղաւ ճար-

տարապետին դիտական եւ խղճամիտ աշխատածներն: 1908ին ներկայացուց Ն. Մառ այդ աշխատութիւններէն մաս մը Ռուս հնագիտական կոմիտէին, որ փութաց յայտնել իւր դրուատիքը եւ խոստացաւ քաջալեր ըլլալ Թորամանեանին յառաջ տանելու աշխատանքները: Այնուհետեւ գլխաւորաբար տարւոյն տար եղանակներուն կը դեգերէր Թորամանեան Անի եւ շրջակայքը. իսկ ձմեռը կ'անցնէր Աղեքսանդրապոլ, բանելու ձեռք բերուած նիւթերու վրայ:

1913ի դարնան, առած հետը գծադրական եւ լուսանկարչական ստաղծները, եկաւ Թորամանեան Վիեննա, տեսակցելու Յ. Ստրչիգովսկիի հետ: Մեծահարուստ աւարը, զոր բերած էր Թորամանեան Հայաստանէն, մուգեց ուսուցչապետին ուշադրութիւնը: Առանց երկար խորհրդակցելու կնքուեցաւ երկուքին մէջ համաձայնութիւն մը, միասնական աշխատակցութեամբ պատրաստելու կոթողական դործ մը, որ ընծայէր հայ շինարուեստի պատմութիւնն ի գիր եւ ի պատկեր: Թորամանեան վերագործաւ Հայաստան լրացնելու պահանջները: Բիշ յետոյ հասաւ հոն Ստրչիգովսկի իւր խմբով: Ի միասին շրջեցան հնավայրերը. յանձնուեցաւ Թորամանեանի պատրաստել ինչ ինչ հնագոյն շինուածքներու յատակագիծերն եւ այլ մանրամասնութիւնք:

Աշխատանքները ըստ ծրագրին կը յառաջանային, երբ ծագեցաւ համաշխարհային պատերազմը: Ողբեցաւ կապը Վիեննայի եւ Աղեքսանդրապոլի միջեւ: Թորամանեան, նաեւ պատերազմի ընթացքին, շարունակեց իւր հետազոտութիւնները: Իսկ Ստրչիգովսկի շահագործեց ժամանակը պատրաստելու իւր երկհատոր գործը, որ լոյս տեսաւ 1918ին Die armenische Baukunst und Europa խորագրի տակ: Թորամանեանի գծադրութիւնները, ինչպէս նաեւ լուսանկարները կարեւոր տեղ կը բռնէին հոն: Իւր ներածութեան մէջ գրուատելով Թորամանեանի աշխատութեանց արժէքը, կը յայտնէր Ստրչիգովսկի իւր հիացմունքը անխոնջ ճարտարապետին մանրակրկիտ աշխատասիրութեանց վրայ:

Նսեմ բախտը ձախողեց ամէն ծրագիր: Թորամանեան 1918ին, Աղեքսանդրապոլէն փախտին, կը կորսնցնէ իւր վերջին տարիներու աշխատութեանց արդիւնքը, մեծաթիւ գծադրութիւններ եւ լուսանկարներ. ցրիւ կու գան նաեւ իր Վիեննա ի պահեստ ձգած իրը

900 կտոր գծադրութիւնք. անոնց մէկ փոքր մասն միայն կը հասնի իր ձեռքը 1925ին:

1924ին, երբ միւսանգամ պատահեցայ Թորամանեանին Էջմիածին, ուր հաստատուած էր ընտանեօք, շատ յուսալքեալ գտայ: Կ'աւաղէր երկար տարիներու աշխատութեանց կորուստը:

Ընտրուած էր անգամ Հայաստանի Հնութիւնների Կոմիտէի եւ Երեւանի ճարտարապետների Միութեան: Կը մատակարարէր Երեւանի նորակերտ կառուցուածքներու համար հայկական շինարուեստի ճաշակով յատակագիծեր եւն: Իրբեւ անգամ Հնութիւնների Կոմիտէի կ'այցելէր յաճախ հնավայրեր. 1926ին պատահած արկած մը նկատուեցաւ օրհասական ճարտարապետին համար: Թէպէտ ապտեցաւ Թորամանեան մահուանէ, բայց զգալի էր հարուածին հետեւանքը իր վրայ դեռ երկար ժամանակ: Ս. Հ. Լուստոզկով, որ թոշակաւորած էր Թորամանեանը, 1933ին պարգեւեց իրեն «Վաստակաւոր գիտնականի» տիտղոսը:

Թորամանեանի վերջին փափազն էր աւարտել եւ լոյս ընծայել իւր մենագրութիւնը՝ Ներսէս Գ. Շինոզ եւ իւր շինարուեստի գործերը: Չհասաւ իւր փափազին:

Թորամանեան առաջինն եղաւ Հայոց մէջ, որ իրբեւ ճարտարապետ նուիրուեցաւ հայ շինարուեստի ուսումնասիրութեան. տուաւ նախնական աշխատութիւններ, զանազանց շինարուեստի պատմութեան շրջաններ եւ բերաւ երեւան հայ արուեստի ինքնուրոյն նկարազրկը:

Կը ներկայացնէք հոս Թորամանեանի գրուածքներու ցանկը (թերեւս ոչ լրիւ), ժամանակագրական կարգով.

1. Հայ ճարտարապետութիւնը — Զուարթնոց եկեղեցին: ՄՈՒՐՃ, 1905, Թ. 5, 183—197:
2. Անիի պեղումների առթիւ: ՅՈՒՇԱՐԱՐ (Աղեքսանդրապոլ), 1907, 120—124, 140—143, 153—155:
3. Անույ միջնաբերդի պեղումները: ՅՈՒՇԱՐԱՐ, 1908, 83—87:
4. Բաց նամակ (առ Մեքրոպ Վարդապետ): ՄՇԱԿ (Թիֆլիս), 1909, Թ. 52—54, 57—60:
5. О древнѣйшихъ формахъ Эчмиадзинскаго Храма (էջմիածնի Տաճարի հնագոյն ձեւերի մասին). Зап. Восточ. Отдел. Импер. Русск. Археол. ) Общ 19 (1909), 031—052. Առ այս՝ Н. Марръ, По поводу работы архитектора Т. Тораманяна. Անդ, 052—063: Նոյնը հայերէն՝
6. Էջմիածնի Տաճարը. ճարտարապետական եւ հնագիտական հետազոտութիւն: ԱԶՊԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԵՍ, Գերբ թԹ (1910), 165—188:

- 7. Գաւթի եւ ժամատուն Հայոց հնագոյն եկեղեցիներու մէջ: ԱԶԳԱԳՐ. ՀԱՆԴ. ԻԱ. (1911), 5—33:
- 8. Հայ ճարտարապետութեան շրջանները: ԱՆԱՀԻՏ (Պարիս), 1911, 1—24:
- 9. Նորագոյն կարծիքներ Հայ ճարտարապետութեան ժամանակ: ԱՆԱՀԻՏ, 1911, 197—220:
- 10. Պատմական Հայ ճարտարապետութիւն. ուսումնասիրութիւն, Ա.: — Տեկորի տաճարը, 35 նկարով: Տփղիս 1911, 8<sup>o</sup>, էջ 106:
- 11. Ո՞րն է իսկական Հոսոմոսի վանքը. հնագիտական ուսումնասիրութիւն: Աղեքսանդրապոլ, 1911, 8<sup>o</sup>, էջ 16:
- 12. Անի քաղաքի թէ՛ ամրոց: ԱԶԳԱԳՐ. ՀԱՆԴԻՍ, ԻԲ. (1912), 61—84: ԻԳ. (1912), 5—26:
- 13. Ուսումնասիրելի նիւթեր Հայ ճարտարապետութեան համար: ԱԶԳԱԳՐ. ՀԱՆԴԻՍ, ԻԲ. (1912), 113—116:
- 14. Նախաքրիստոնէական Հայ ճարտարապետութիւն: ԲԱՆԻՆԵՐ (Վաղարշապատ), 1921/22, 207—225:
- 15. Նախաքրիստոնէական Հայ ճարտարապետութիւն: ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ (Պարիս), 1929, 89—90, 124—126, 230—232, 319—325:
- 17. Երանսիական ու նրանց գործածութեան կերպը հին Հայաստանում: Երեւան 1932, 8<sup>o</sup>, էջ 40:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ



Oeuvres de GEORGES SINANIAN, Op. 18—23, Violon et Piano. Editions Féret-Marcotte, Paris 1933.

Պարիսահայկ ծանօթ ջութակահար Պր. Գեորգ Սինանեան, որ իր ճպտտին հմայքովն ու նուագահանդէսներով ճանչցուած էր իրրեւ «քաջ նուագածու» (virtuose), ներկայիս կը հրատարակէ ջութակի համար՝ դաշնակի ընկերակցութեամբ վեց կտոր երկ, յայտնուելով այսու նաեւ իրրեւ յաջող երգահան: Երկտասարդ ջութակահարը, որ իր երաժիշտ գերգաստանին կարկառուն դէմքերէն մէկը կը խոտանայ դասնալ, խնամեալ դաստիարակութիւն մը առած ըլլալով՝ կանուխէն յայտնարեւած է իր մէջ նա՛ եւ ստեղծագործութեան տաղանդը, որ իր հաստատութիւնը կը գտնէ ներկայ նոր հրատարակութիւններուն մէջ: Թէ՛ եւ հայկական ոեւէ դրոշմ չեն կրեր անոնք, սակայն իրենց զո՛ւտ եւրոպական, եւ այն՝ արդիական (moderne) երաժշտութեան տարազին մէջն իսկ՝ հայու մը հոգւոյն խա՛նդն ու կորոզն է, զոր կ'արտայայտեն: Անոնց առաջին դնահատողներն եղած են Փրանսացի յայտնի երաժշտագէտներ՝ Prof. Firmin Touche Պարիսի Պետական Երաժշտանոցի, Prof.

Maurice Hayot, «L'Ecole Normale» երաժշտական դպրոցին վարիչները, աշխարհահռչակ ջութակահար Jacques Thibaud եւ այլք:

Առաջին երկը՝ Feuille d'Album (Op. 18), նուիրած է իր հօր՝ Պր. Անտոն Սինանեանի:

Երկրորդը՝ Allegro Appassionato (Op. 19) ձօնուած է Firmin Touche յիշեալ Պրոֆէսորին:

Երրորդը՝ Mouvement Perpétuel (Op. 20), նուիրուած է René Bénédicti ջութակահարին:

Չորրորդը՝ Impression (Op. 21), նուիրուած է L'Ecole Normale-ի պրոֆէսոր Maurice Hayot-ի:

Հինգերորդը՝ Chant Elégiaque (Op. 22), կը ձօնէ իր հօրեղբոր՝ երգահան Յարութիւն Սինանեանի, որմէ առած է իր երաժշտական նախնական կրթութիւնը, եւ

Վեցերորդը՝ Habanera (Op. 23), Փրանսացի երեւելի ջութակահար Jacques Thibaud-ի:

Այս վեց երկերու մէջ Սինանեան կը յայտնուի եւրոպացի արդիական երգահանի մը յատկութիւններով. եւ իրը այսպիսի նորութիւն մըն է մեր մէջ: Ան դիտցած է զնել իր գործերուն մէջ երաժշտագիտական ամէն նրբութիւն ու անոնց կազմուածքին մէջ բարձր արուեստ (technique) մը, որ յայտնի կը տեսնուի մանաւանդ Op. 20ի եւ 23ի մէջ (Perpetuum mobile եւ Habanera), եւ այս տեսակէտէ վիճակուած են անոնք միա՛յն «վերտիկալ» ջութակահարներու երգացանկին (répertoire):

Որքան ալ անկախ կարելի է նկատել ջութակի մասերը, սակայն անոնք կատարելութեան լրումը կը գտնեն իրենց դաշնակի ընկերակցութեան մէջ, որ նոյնպէս յաջողութեամբ պահուած է: Կը շեշտենք, վասն զի դաշնաւորման մասն ալ շատ մը նորութիւններ կ'ընծայէ, որոնց մէջ կը տեսնուի երկտասարդ ջութակահարին՝ երաժշտութեան տեսականին (harmonie) վրայ եւս ունեցած հմտութիւնն ու քաջալարժութիւնը: Երկու տողով մասնականօրէն արտայայտուինք: Ութեակ ձայնաչարի մը վրայ հիմնուած եօթ «ակկորդ»ները կը գործածէ անխտիր՝ իրենց բոլոր շրջումներով ու եղանակաւորումներով (altération, modulation, enharmonie եւն). ասոնց պարզ հետեւանքով խճողուած են հոն բխով-

ներն ու դիէզները, եւ մէն մի ամանակ՝ դաշնաւորման նո՛ր կերպ, նո՛ր երանդ եւ հետեւաբար նո՛ր հրապոյր կ'արտայայտէ: Դաշնաւորման այս յարափոփոխ եղանակի ընտրութեան մէջ տեղ տեղ նոյն իսկ չափազանցած կ'երեւի, ինչ որ սակայն կ'արդարանայ այնու, թէ ազատ խորհող արուեստագէտը՝ կարող է արուեստի պահանջին համաձայն օրէնքներու սահմաններէն շեղումներ գործել, ինչպէս սովոր էր ինքնիր մասին արտայայտուել՝ Համերգի (symphonie) հայր՝ մեծանուն Հայդըն: Ակկորդներու այդ յարափոփոխութիւնն (chromatisme) ու կշռութային (rythmique) բարդ կազմուածքը՝ գլխաւոր յատկութիւններն են դաշնակի մասերուն, որոնք դերձ չեն նմանապէս նրբութիւններէ ու կը կազմեն երգերուն ներքին ու արտաքին արժէքը:

Կրնանք յուսալ թէ Պր. Սինանեան ինչպէս Եւրոպացի լուսաւոր կենդրոնի մը Պետական Երաժշտանոցէն՝ ջութակի առաջնութեան մրցանիշը կրցաւ խլել (1928 ի Պարիս), պիտի կարենայ նոյնպէս եւրոպական երգահանութեան սահմանին մէջ ալ՝ իրեն եւ իր արդին արժանաւայելի դերք մը գրաւել, եթէ շարունակէ նոյն ոճով արտադրելու եւ ուրիշ հեղինակութիւններ:

Բայց այսու չենք բողձար, որ Պր. Սինանեան նուիրելով ինք դինք եւրոպական երաժշտութեան, անտեսէ ազգայինը: Ընդհակառակն՝ կը մտախնայ, որ իր երաժշտական գործունէութեան մէջ առանձին ուշադրութիւն դարձնէ ազգային երաժշտութեան, որ հայ արուեստագէտի մը սրբազան պարտքն ըլլալու է միշտ: Եւ արդէն ուրախութեամբ կը լսենք, որ ներկայիս կ'աշխատի ա՛յն հայ դեղձուկ երգերու դաշնաւորման վրայ, որոնք կը գտնուին Կոմիտաս Վարդապետի դեռ անտիպ Հաւաքածոյին մէջ եւ մինչեւ օրս ո՛չ Կոմիտասէն, ո՛չ ալ ուրիշ մը դաշնաւորուած են: Այդ գեղջուկ երգերէն 20էն աւելի՝ արդէն պատրաստ՝ կը սպասեն տպագրութեան, որոնց շուտով պիտի յաջորդեն ուրիշ երգեր ալ: Պր. Սինանեանի՝ ազգային երաժշտութեան հանդէպ ցոյց տուած այս գուրգուրանքն զովելի է, իսկ իր ձեռնարկը արժանի ամէն նիւթական թէ բարոյական քաջալերանքի:

Ջերմօրէն կը շնորհակարանք տաղանդաւոր ջութակահար-երգահանը՝ իր թէ՛ հրատարակած եւ թէ՛ հրատարակելի գործերուն

համար, որոնց հանդէպ յուսով ենք թէ օտարներէն յառաջ՝ հա՛յ հասարակութիւնը ջերմ վերաբերմունք պիտի ցուցնէ:

Հ. ԳՐԻԳՈՐ ՀԵՊՈՅԵԱՆ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՏԱՅԵԱՆ, «Եկայք Հաւատացեալք», 6մայ 1933 մը Հայ Եկեղեցւոյ Սրբազան Երաժշտութեան, Երոպական ճայնագրութեամբ, Խնդիրձ մասնագիտական ուսումնասիրութեամբ: (Արտատպութիւն «Բագմալէպ»է:) Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1933:

Երաժշտագէտ Հ. Տայեան՝ իր անդրանիկ ու շահեկան երկն է զոր կը հանէ հրապարակ: Երկայն տարիներէ ի վեր ուսումնասիրող մը ըլլալով՝ Հայ Եկեղեցական Երաժշտութեան՝ անոր մէջ նշմարած է եղական յատկութիւն մը — որ կը պակաս արեւմտեան երաժշտութեան — եւ այդ հիման վրայ՝ կը հիմնէ «Քառորդ ձայներու» նոր դրութիւն մը: Այս նոր դրութեամբ ձայնագրած է ամբողջ Շարակնոցը եւրոպական խաղաղութեամբ, որուն «Նախախաղախ» է ներկայ հրատարակութիւնը:

«Եկայք»ը՝ կազմուած 12 մեծաղբի էջերէ, ձայնագրուած է միաձայն՝ երգի կամ ջութակի համար, ուր կիրարկուած են — ըստ նոր դրութեան — 1/4 եւ 3/4 քառորդ ձայներն յատկանշող նշաններ, որոնց առանձին ձեւ ու անուն տրուած է (Monesis եւ Triesis իրրեւ կիսվեր, Bémollette եւ Bémolon իրրեւ կիսվար): Բառերը գրուած են հայերէն ու հայերէն արտասանութեամբ լատինական տառերով:

Մեծ. Հայրը Աւագ Ուրբաթու այս Համբարձին շատերուն մատչելի եւ ըմբռնելի դարձնելու համար, իրրեւ Նախագիտելիք՝ երգին սկիզբը դրած է մասնագիտական կարեւոր ուսումնասիրութիւն մը հայերէն եւ Փրանսերէն լեզուներով, ուր հետեւեալ յայտնութիւնները կ'ընէ:

«Եկայք Հաւատացեալք» ի բառերուն հեղինակ կը նկատուի Ս. Սահակ Պարթեւ, իսկ եղանակը հին ու նոր խմբագրութիւն ունեցած է, որոնց առաջինը կորսուած է եւ կը գտնուի միայն խաղերու մեռեալ նշաններուն տակ: Նոր խմբագրութիւնը — ներկայ հրատարակուած ձեւին մէջ — կատարած է անցեալ դարու հայ երաժիշտ նշանաւոր դէմք մը՝ Տերացու Պապա Համբարձում Լիմոն-